

VALTER MEMISHA

**MATTEO MANDALA PËR LEKSIKOGRAFINË NË MJEDISIN
ARBËRESH TË SICILISË**

Matteo Mandalà është një nga studiuesit bashkëkohor më në zë në albanologji. Edhe pse drejtimi kryesor i punës së tij shkencore, përgjithësisht, është produkti letrar, ai në mënyrë të vetëdijshme merret edhe me gjuhësi, duke thënë edhe këtu fjalën e vet me siguri e me kompetencë. Prej korpusit të veprave të tij, para pak vitesh në Shqipëri botohet punimi “*Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*”¹, në të cilën ka zënë vend të posaçëm edhe kreu “*Gjurmime leksikografike në mjedisin arbëresh*”.

I njohur si kërkues e hulumtues skrupuloz, duke sjellë para lexuesit e studiuesit shumë vepra të kulturës dhe të trashëgimisë sonë kombëtare, Matteo Mandalà, në kreun e sapopërmendur, informon shkencërisht, kronologjikisht dhe tipologjikisht, për vepra pak ose aspak të njohura, që lidhen me leksikografinë në mjedisin arbëresh të Sicilisë, si pjesë e leksikografisë së shqipes. Ai, duke ecur në një traditë studimesh tashmë të konsoliduar e me një metodologji shkencore të zbatuar me sukses në këtë fushë, që në krye të kapitullit thekson se “nga pikëpamja historike leksikografia përbën sektorin e gjuhësisë shqipe që më së shumti shquhet për jetëgjatësinë, për vijimësinë për gjerësinë njëherazi gjeografike e dialektore, për larminë tipologjike dhe përmirësimin e vazhdueshëm të praktikës dhe të metodologjisë së punës. Këto tipare karakterizojnë edhe veprimtarinë leksikografike të vendeve të tjera, çka shpjegohet me prirjet e zhvillimit në rrjedhë të shekujve të leksikografisë që mbetet padyshim fusha më e lëvruar e kërkimeve gjuhësore.”²

Shqipja, me një traditë leksikografike rreth 400-vjeçare³, ka në fondin e vet mbi 500 fjalorë një-, dy- e shumëgjuhësh. Dhe një numër jo i vogël nga

¹ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010.

² M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 257.

³ Vitnisje për leksikografinë shqipe merret viti 1635, kur botohet *Fjalori latinisht – shqip* (“*Dictionarium latino-epiroticum*”) i F. Bardhit (me rreth 5000 fjalë në latinishtë dhe rreth 2500 fjalë në shqipe), që është i pari fjalor i shqipes, si vepër e mirëfilltë leksikografike, gjetur deri në këto çaste. Ky kufi mund të zhvendoset katër dhjetëvjeçarë më parë, në vitin 1497, kur Arnold von Harf boton një fjalorth

këta fjalorë i përket botës arbëreshe dhe, në një kuadër më të ngushtë, *botës së arbëreshëve të Sicilisë*. M. Mandalà, në veprën “Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe”, jep një pasqyrë të këtyre fjalorëve, duke pohuar me të drejtë se arbëreshët e ishullit jugor të Italisë kanë dhënë një kontribut të shquar në lëmin e leksikografisë shqipe. Qëllimi i punës së tij dhe të ndalurit në një kapitull të veçantë për këtë fushë, sipas tij, “është i dyfishtë: nga njëra anë të përmbledhet në pak faqe gama e gjerë e veprave në fjalë, e nga ana tjetër, të vihen në pah qoftë arritjet e *leksikografisë arbëreshe në rrjedhë të katër shekujve*, qoftë huazimet leksikore që dëshmojnë marrëdhëniet e thella e të pandërprera mes studiuesve arbëreshë dhe atyre shqiptarë të kësaj ane të Adriatikut”⁴.

M. Mandalà ndalet kryesisht “në punime leksikografike të mbetura dorëshkrim e të pabotuara, të cilat, megjithatë, njohën një qarkullim relativisht të gjerë”⁵, punime, të cilat u hartuan nga personalitete të shquara, luajtën rol të rëndësishëm dhe ndikuan në hartimin e fjalorëve të tjerë të mëvonshëm, duke konfirmuar një vijimësi teoriko-praktike në zhvillimet leksikografike në mbarë arbëreshët e Italisë.

Studiuesi M. Mandalà e ndan në dy periudha të mëdha traditën leksikografike të arbëreshëve të Sicilisë, duke bërë brenda secilës prej tyre klasifikime tipologjike. Periudha e parë rrok kohën nga fundi i shekullit XVII deri në gjysmën e parë të shekullit XX, kurse periudha e dytë përfshin fundin e shekullit XX deri në ditët tona. Autori, informon, analizon, tipizon dhe klasifikon, edhe pse korpusi i fjalorëve në dorëshkrim, i trashëguar dhe i atyre për të cilët ka të dhëna të sigurta se ekzistojnë, është mjaft i larmishëm.

Në vazhdim pohohet e dhëna e parë që ka të bëjë me natyrën e fjalorëve: thuajse të gjithë janë dygjuhësh italisht-shqip dhe vetëm njëri syresh

me fjalë të ndeshura në mjedisin shqiptar, por ky “fjalorth” më shumë është një listë me disa dhjetëra fjalë shqipe sesa një vepër leksikografike.

⁴ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 259.

⁵ Në vitin 2009, prej studiuesit Gëzim Gurga bëhet botimi kritik i *Fjalorit shqip - italisht* të Da Leçes (At’ Francesco Maria Da Lecce O. F. M. *Dittionario italiano - Albanese*, 1702), nën kujdesin e Bibliotekës françeskane “At’ Gjergj Fishta”, Kolona e shkrimtarëve françeskanë. Në *Parathënien* e veprës, bëhet me dije se botimi kritik është pjesë e një projekti të Universitetit të Palermos, “që parashikon, ndër të tjera, botimin kritik të gjithë veprave të mbetura në dorëshkrim ndër arbëreshët e Sicilisë, siç janë, sa për të përmendur ato më të rëndësishmet, *Fjalori italisht - shqip* dhe *Fjalori etimologjik*, hartuar nga Nikollë Keta, variantet e ndryshme në dorëshkrim me *fjalorë italisht - shqip* e *shqip - italisht* të familjes Dara etj.”. Shih më gjerë At’ Francesco Maria Da Lecce O.F.M., *Dittionario italiano – Albanese*, 1702, botim kritik nga Gëzim Gurga, Shkodër, 2009, f. 39.

është shqip-italisht⁶, ashtu si pohohet se nuk ekzistojnë fjalorë njëgjuhësh që të ndihnin arbëreshët të mësonin arbërisht.

Në punimin “*Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*”, saktësisht dhe shkencërisht studiuesi shkruan se në Sicili, fjalorët dygjuhësh kanë paraprirë, ashtu si dhe në Shqipëri, praktikën e hartimit të fjalorëve njëgjuhësh. Ai pranon se fjalorët lindën si repertorë dygjuhësh dhe nga nevojat praktike të mësimi të italishtes dhe u hartuan nga leksikografë që ishin “zakonisht misionarë italianë të cilët më fjalorët e tyre dygjuhësh synonin të ndihmonin kolegët e rinj”⁷.

Rëndësia e këtyre fjalorëve ishte e pazëvendësueshme: jo vetëm regjistruan lëndë leksiko-semantike (fjalë e njësi frazeologjike dhe kuptimet e tyre), por japin edhe të dhëna gramatikore duke shërbyer kështu si pasqyruese e gjendjes së të folmeve arbëreshe në Sicili dhe më gjerë dhe duke krijuar mundësi dhe hapësira për të ndërmarrë mbi të studime të shumanshme, si ato leksikore, semantike, fonetike, gramatikore, historike, dialektore, sociolinguistike (sidomos dukuri të bilinguizmit dhe të konkurrencës të të folmeve arbëreshe dhe të italishtes, të procesit huazues e ati qëndruar të fjalës shqipe), etnolinguistike etj.

Mjafton një fakt si ky më poshtë për të treguar rëndësinë e këtyre veprave, për historinë e leksikografisë sonë, por edhe për historinë e fjalorëve dygjuhësh dhe vendin e tyre në leksikografinë italiane dhe evropiane. Matteo Mandalà, me të drejtë, tërheq vëmendjen se “një aspekt tjetër që do zënë ngoje ka të bëjë me faktin se, ndërsa fjalorët e parë dygjuhësh të italishtes në Itali shfaqen së pari në gjysmën e dytë të shekullit XVIII (Fjalori italisht – anglisht i Barettit është i vitit 1760, ndërsa Fjalori italisht - frëngjisht i D’Albertit u botua në vitin 1772), fjalorët italisht – shqip u hartuan aty nga fundi i shekullit XVII dhe fillimi i shekullit XVIII”⁸.

Pas një pune skrupuloze vëzhgimore e studimore mbi fjalorët e zbuluar, autori vëren se burimi i lëndës në veprat leksikografike ka qenë vjelja në terren, drejtpërdrejt në Shqipëri, në mjediset arbëreshe në Itali, si dhe vjelja nga veprat e botuara përkëtej e përtej detit.

Në vazhdimësi të studimit bëhet një klasifikim tipologjik i fjalorëve të periudhës së parë e që lidhen me mjedisin arbëresh të Sicilisë, duke pranuar dy tipe fjalorësh:

⁶ Nikollë Keta ka hartuar edhe një fjalor shqip - italisht. Shih M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 267.

⁷ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 261.

⁸ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 261 – 262.

a. *Fjalorë të përgjithshëm (sinkronikë)*, të cilët, duke u mbështetur në variantin dialektor ku është bazuar lënda e shqipes, ndahen në dy grupe: në *fjalorë me fjalësin shqip në gegërishte* (lëndë e mbledhur nga misionarët fraçeskanë në mjediset ku vepronin apo në veprat e autorëve të vjetër të shqipes); në *fjalorë* ku gjetet lëndë nga *gegërishtja, nga toskërishtja ballkanike dhe nga toskërishtja e arbëreshëve të Italisë*.

b. *Fjalorë etimologjikë* ose, siç fthillon autori më tej, “më mirë të themi nga disa orvatje pak a shumë të suksesshme fjalorësh etimologjikë, që u hartuan mes gjysmës së parë të shek. XVIII dhe gjysmës së dytë të shek. XIX”⁹.

Më tej, përmbledhtazi dhe kronologjikisht, por duke pasur në vëmendje tipologjinë e veprës, M. Mandalà ndalet në *fjalorët* që krijojnë fondin e leksikografisë tek arbëreshët e Sicilisë.

Duke u mbështetur në parashtrimet e trajtimet e bëra në punim, po listojmë:

1. Në sythin *Fjalorët dygjuhësh italisht – shqip (gegë)*, autori thotë se “fjalorin e parë të hartuar nga një sicilian e gjejmë në një dorëshkrim shumë të rëndësishëm të priftit Nilo Catalano, që mund ta konsiderojmë si pionierin e leksikografisë siciliane”¹⁰. Vepra, që “është hartuar me metodën dhe praktikën e vjeljes leksikografike të kohës” dhe që për fat keq ka humbur, vjen si informacion përmes shënimeve të Zef Skiroit. Sipas Mandalasë, ajo dëshmon “studimin e shqipes përmes një qasjeje që përmbante dy elemente, të cilat asokohe mbaheshin si përbërësit e një gjuhe - përshkrimin gramatikor dhe vjeljen leksikore, - e para e hartuar mbi të dhënat e së dytës e kjo e fundit e nxjerrë nga vjelja e veprave *letrare* të botuara dhe nga të dhënat e informatorëve shqipfolës”, kurse sipas Z. Skiroit, “fjalori është shkruar në gegërishte e jo në toskërishten e Himarës e as në atë të arbëreshëve të Italisë”, me gjasa i shkruar në Itali duke u mbështetur në *Fjalorin latinisht -shqip* të F. Bardhit dhe në leksikun e veprave të Budit e Bogdanit.

Duke u ndalur me vetëdije pak gjatë te kjo vepër, po pohojmë rëndësinë e saj përmes fjalëve të Mandalasë se “Fjalori i Catalano-s shërbeu si model për pasardhësit e tij arbëreshë të Sicilisë në punën për hartimin e fjalorëve gjatë shekujve në vijim, siç dëshmojnë dorëshkrime të shumta fjalorësh që përfshijnë në repertorët e tyre përveç leksikut arbëresh, edhe leksik të

⁹ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 262.

¹⁰ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 262.

mbledhur nga informatorë që vinin nga treva të ndryshme shqipfolëse të Ballkanit”¹¹.

2. Një vepër tjetër leksikografike nga bota e arbëreshëve të Sicilisë është dhe *Fjalori italisht - shqip* i Da Leçes (At’ Francesco Maria Da Lecce O. F. M. *Dittionario italiano - Albanese*, 1702), i shkruar nga një italian dhe i bazuar në gjuhën e folur shqipe. Vepra, e lënë dorëshkrim dhe e hartuar për t’u ardhur në ndihmë misionarëve italianë që shërbenin në Shqipëri, ushtroi një ndikim të madh e të ndjeshëm në punën e mëvonshme leksikografike e më gjerë dhe “këtë e dëshmojnë citimet e shumta të fjalorit prej gjuhëtarëve dhe filologëve të shquar arbëreshë si Dhimitër Kamarda, Imzot Pal Skiro, Gaetano Petrotta dhe Marco La Piana, si dhe e konfirmojnë disa bashkëpërkime të rëndësishme në organizmin, shpjegimin dhe trajtimin e lëndës leksikore”¹². Vepra ka rëndësi të madhe dhe shumë drejtimëshe.

Edhe kjo vepër markohet nga pohimi i M Mandalasë se “Kontributi që dhanë arbëreshët e Sicilisë në lëmin e leksikologjisë, së bashku me kontributin në lëmenj të tjerë të albanologjisë, sot merr një rëndësi të veçantë, qoftë për vlerën dokumentare, sepse bëhet fjalë për burime të vyera, qoftë për përvojën e punës që na ka përcjellë”¹³.

Fjalori, ndër të tjera, mundëson studime së pari leksikore e semantike, sepse ai, sipas G. Gurgës, përmban “një pasuri leksikore që, nga përmasat, gjerësia dhe larmia i tejkalon ndjeshëm synimet didaktike të shpallur nga autori, madje mund të themi pa frikë se e vetme kjo vepër dëshmon një leksik shumë më të gjerë dhe shumë më të pasur se ai që përmbajnë të gjitha veprat e traditës së vjetër shkrimore të marra së bashku”¹⁴.

3. Kronologjikisht, në vijim, në sythin për leksikografinë në mjedisin arbëresh të Sicilisë, vjen një fjalor (edhe ky në dorëshkrim) i hartuar rreth vitit 1710 në Shkodër nga një misionar françeskan anonim, fjalor “që sot ruhet në manastirin e Grottaferratës. Dorëshkrimi përmban një fjalor, një gramatikë shqipe, disa shembuj bashkëbisedimesh, numra, disa lutje dhe një katekizëm të shkurtër në shqip dhe në italisht.”¹⁵

¹¹ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 263.

¹² M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 264.

¹³ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 280.

¹⁴ Shih më gjerë, At’ Francesco Maria Da Lecce O. F. M., *Dittionario italiano - Albanese*, 1702, botim kritik nga G. Gurga, Shkodër, 2009, f. 39.

¹⁵ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 264.

Grupin e dytë të fjalorëve të trajtuar e të paraqitur nga M. Mandalà në punimin *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, kreu *Gjurmime leksikografike në mjedisin arbëresh*, e përbëjnë 3-4 fjalorë dygjuhësh italisht - shqip (gegërisht - toskërisht - arbërisht).

1. Sipas studiuesit, fjalorët e parë të këtij lloji “i përkasin gjysmës së dytë të shek. XVIII dhe gjurmët e tyre na çojnë të gjitha te Nikollë Keta”¹⁶. Ky intelektual poliedrik ka lënë disa fjalorë (në dorëshkrim), tri prej të cilëve gjenden në Bibliotekën Mbretërore të Kopenhagës si dhe një dorëshkrim që gjendet në arkivin privat të Zef Skiroit, me titullin *Leksiko liti, kthiellë arbërisht* (i cili u botua në vitin 2006). Vepra “*Leksiko...*” është përfunduar së hartuari më 1763, kurse tri dorëshkrimet e tjera para këtij viti. Në origjinal vepra është me formatin 21 cm x 14,5 cm, me autograf nga autori, 115 faqe të shkruara ngjeshur dhe nga të dyja anët (*recto* dhe *verso*)¹⁷.

Këta fjalorë vlerësohen se mishërojnë e tregojnë zhvillimin e shkallëshkallshëm të praktikës leksikografike. N. Keta, që kishte hartuar edhe një sprovë të gramatikës së shqipes, ka lënë trashëgim vepra leksikografike me shumë arritje, që shfaqen në makrostrukturën e veprës (në pasqyrimin e fjalëve dhe të frazeologjisë), në pasqyrimin e shumë elementeve gramatikore (në morfologji kemi format e lakimit e të zgjedhimit, kemi të parën përpjekje të dhënies së fjalëformimit të shqipes), të pasqyrimin të kategorive kryesore semantike pranë një fjale (të sinonimisë, antonimisë etj.). M. Mandalà shkruan se N. Keta “i shoqëroi fjalët në fjalor me kategoritë gramatikore përkatëse (për emrat jepet, p.sh., lakimi, gjinia dhe numri; për foljet shtjellohet gjithë paradigma), por hodhi edhe një hap të rëndësishëm përpara, duke i dhënë vend shtresimit diatopik e duke vënë në dukje shpërndarjen dhe prejardhjen e shumë fjalëve (spikatin këtu gegizmat dhe, sidomos, fjalët me prejardhje turke, që nuk dëshmohen në të folmet arbëreshe), duke shtuar shumë neologjizma, të formuar me anë të parashtesave dhe prapashtesave të shumta të shqipes; ...i dha vend frazeologjisë shqipe, qoftë asaj të Ballkanit, qoftë edhe asaj arbëreshe, trajtoi marrëdhëniet mes sinonimisë dhe antonimisë, si dhe shtiu brenda shembuj përdorimi të fjalëve nga gjuha e folur”¹⁸.

2. Fillimi i shekullit XIX, siç parashtrohet M. Mandalà, identifikohet leksikografisht nga puna e dy intelektualëve arbëreshe nga Palazzo Adriano. Së pari, përmendet Andrea Dara, i cili ka lënë dorëshkrime të shumta “që dëshmojnë përpjekjet për të hartuar një *fjalor dygjuhësh shqip - italisht dhe*

¹⁶ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 265.

¹⁷ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 267.

¹⁸ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 267-268.

italisht - shqip” por puna e tij nuk shkon “përtej vjeljes leksikografike të teksteve të disa këngëve popullore të mbledhura në të ashtuquajturin *Kodik të Kieutit* nga Nikollë Filja” duke mos ndjekur “shtegun që hapi Nikollë Keta mbi kriteret e hartimit dhe të kodifikimit leksikografik”¹⁹ Në vepër përmendet edhe Francesco Crispi Glaviano, i cili ka bërë disa orvatje për hartim fjalorësh. Të dy këta autorë kanë meritën e veçantë se i kushtuan vëmendje leksikut sektorial, posaçërisht të toponimisë, fitonimisë dhe antroponimisë, që tek ata u bënë fusha të vërteta kërkimi në leksikografinë arbëreshe²⁰.

3. Nuk mund të mungonte kontributi i Dhimtër Kamardës (por dhe i vëllait të tij, Zef Kamarda) në leksikografi. Sipas Mandalasë prej tyre kemi trashëgim përmbledhje leksikore që, “megjithëse na kanë mbërritur të paplota e të shpërndara në disa fletë të palidhura, dëshmojnë për një nivel shkencor e leksikografik mjaft të lartë”. Studiuesi shkruan se kjo pasuri karakterizohet nga larmia e jashtëzakonshme e burimeve të përdorura nga Kamarda, larmi që u kushtëzua nga interesi i tij historiko-gjuhësor dhe jo se kishte synuar hartimin e një fjalori dygjuhësh.²¹

4. Prurjeve të begatshme leksikografike, të parashtruara deri tani, u shtohen edhe punime të tjera, si ai i Gavril Darës së Ri. Mandalà pohon se këtij personaliteti “i njihet autorësia e një përmbledhjeje formash foljore që përfshihen në një dorëshkrim me dy fashikuj, i pari me 13 fletë, i dyti me 44 fletë, që ruhet në theca IV n. 22; ky është i vetmi kontribut leksikografik që trashëgojmë nga autori i Këngës së spasme të Balës”²².

5. Në studim në fjalë vjen edhe informacioni se edhe poeti Zef Skiroi kishte njoftuar se po punonte për hartimin e një *fjalori dygjuhësh shqip - italisht dhe italisht - shqip*. Edhe pse, sipas Mandalasë, dorëshkrimet e gjetura në arkivin e tij e pohojnë këtë, puna nuk u çua deri në fund dhe materiali vuan nga mungesa e metodës sistematike leksikografike.

6. Paraqitja e hollësishme dhe happashapshme për fjalorët përfshin edhe një informacion të shkurtër për autorë të tjerë e veprat e tyre, për ndihmesën e imzot Pal Skiroit (në fletoren e tij të përjavshme *Fiala e t'in Zot*, gjejmë interesin për leksikun e shqipes), për punën e palodhur dhe të përkushtuar të Gaetano Petrotës (që ka lënë 30 fletore me lista fjalësh të mbledhura nga goja e nxënësve të tij etj.), për punën e Francesca Bidera Opingarit, të vetmes

¹⁹ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 269.

²⁰ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 271.

²¹ *Shih më gjerë* M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 271.

²² M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 271.

gruaje arbëreshe leksikografe (nga e cila kemi një dokument në dorëshkrim me mbi 60 faqe, shkruar në *recto* dhe në *verso*, si fjalor dygjuhësh) etj.²³

Mattteo Mandalà, në një pjesë të rëndësishme të kreut “*Gjurmime leksikografike në mjedisin arbëresh*” ndalet edhe te fjalorët etimologjikë, të hartuar nga arbëreshët e Sicilisë. Duke marrë pikë referimi lindjen e gjuhësisë historiko-krahasuese dhe arritjet e jashtëzakonshme që ajo shënoi në studimet për gjuhët, me të drejtë ky studiues i ndan fjalorët e këtij lloji në fjalorë të periudhës *parashkencore* (që përfshin hartimin fjalorëve në shekullin XVIII deri në gjysmën e parë të shekullit XIX) dhe në fjalorë të periudhës *shkencore* (që përfshin gjysmën e dytë të shekullit XIX deri në mesin e shekullit XX). Periudha shkencore lidhet me gjithë produktin shkencor-gjuhësor që u krijua nga albanologët pasi u përcaktua dhe u vërtetua përkatësia indoevropiane e shqipes.

1. Fjalori që zë vendin e parë në listimin e veprave etimologjike të parashtruara në punim, është *Fjalori etimologjik* i prelatit arbëresh Gjergj Guxeta, vepër në dorëshkrim dhe që u gjet në Arkivin e Famullisë së Katedrales së Shën Dhimitrit në Horën Arbëreshe. Për këtë vepër që nuk është punim i mirëfilltë leksikografik, Mandalà shkruan se ajo “me titullin *De Albanensium Italiae rite excolendis ut sibi totique S. Ecclesiae*, përbën gurin e themelit për albanologjinë e shekullit XVIII. Nga titulli autograf duket sheshit se nuk kemi të bëjmë me një *fjalor*, aq me pak me një *fjalor etimologjik*, por me një vepër të shkruar në latinisht, ku autori përpiket të çjerrë velin që errësonte identitetin historiko-kulturor dhe fetar të shqiptarëve, identitet që dishepujt e tij romantikë një shekull më vonë do ta quanin *kombësi shqiptare*.”²⁴ Gj. Guzeta ndalet në një kapitull të veçantë që i kushtohet prejardhjes dhe natyrës së shqipes, duke e ballafaquar atë “me gjuhët e kulturës klasike *greqisht* dhe *latinisht*, por edhe me gjuhë të tjera të reja evropiane, si *italisht*, *frëngjisht*, *gjermanisht*, *spanjisht*”.²⁵

2. Kurse një fjalor i mirëfilltë etimologjik, edhe ky dorëshkrim, na vjen nga dora e N. Ketës, hartuar më 1779. Ai gjendet në Bibliotekën Mbretërore të Kopenhagës, në 17 fashikuj me 680 fletë (21,30 x 15,50 cm) me titullin *Lessico italian'e macedone*. Gjithnjë, sipas Mandalasë “ndërkohë që shumë etimologji të Ketës kanë për pikënisje dhe pasqyrojnë hipotezën fantastike mbi prejardhjen pellazgjike të shqipes, disa etimologji të tjera shprehin një intuitë,

²³ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 272.

²⁴ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 274.

²⁵ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 274.

do të thosha, gjeniale, përderisa sot, në dritën e studimeve më të fundit rezultojnë të sakta...” dhe “nëse veprën e Ketës e pastrojmë nga pjesët më të dobëta, do të kemi përpara një kryevepër kryekëput risore, qoftë nga pikëpamja e historisë së leksikografisë shqipe, qoftë edhe për historinë e kulturës albanologjike në përgjithësi.²⁶

3. Në studim sillet edhe ndihmesa e Zef Krispit (ithtarit të veprës së N. Ketës), i cili hartoi një listë fjalësh, të cilat, sipas tij, dëshmonin jo vetëm lashtësinë e gjuhës shqipe por edhe prejardhjen e saj prej gjuhëve të tjera të lashta.

4. M. Mandalà përmend edhe punën e të vetmit gjuhëtar të mirëfilltë arbëresh të shekullit XIX, Dhimitër Kamardës, për leksikografinë etimologjike, edhe pse edhe nuk hartoi një fjalor të tillë të mirëfilltë. Ky, “sa u tërhoq nga miti pellazgjik, aq edhe shtiu në punë teoritë më të përparuara të gjuhësisë së krahasuar. Duke dhënë një ndihmesë në dëshmimin e karakterit indoevropian të shqipes sidomos, përmes veprës *Saggio di Grammatologia Comporata*”, e pajisi atë me një shtojcë (*Appendice*), ku kemi një fjalës me qindra fjalë të studiuara etimologjikisht²⁷.

5. E vetmja vepër e mirëfilltë leksikografike e periudhës së dytë është fjalori etimologjik i hartuar nga gjuhëtari Marco La Piana, një vepër e vëllimshme, që gjendet pranë Arkivit të Seminarit Arbëresh të Palermos. Sipas Mandalasë *Fjalori*, i cili akoma nuk e ka parë dritën e botimit, përbëhet nga mijëra skeda dhe secila syresh përmban transkriptimin fonetik e shpjegimin etimologjik të fjalës”. Ai është jo vetëm vepër e gjithë jetës së La Pianës, por edhe një vepër me shumë vlerë për gjuhësinë e kulturën tonë. Vetë Mandalà, tashmë me vlera të pohuara dhe të verifikuara në filologjinë e teksteve, po punon për ta sjellë së shpejti të botuar Fjalorin.

Periudha e dytë (nga fundi i shekullit XX deri në ditët tona), nuk markohet nga ndonjë fjalor i mirëfilltë. Sipas studiuesit M. Mandalà kjo periudhë lidhet drejtpërdrejt me përdorimin e rolin kompjuterit dhe me hopin cilësor që shënoi në praktikën leksikografike. Mandalà pohon se kompjuterizimi leksikografik tek arbëreshët identifikohet me emrin e prof. Francesco Altimari dhe projekti BETA që ai hartoi rreth 14 vjet më parë “përbën prirjen më të përparuar të albanologjisë së sotme. Falë këtij projekti që është në fazë të avancuar të realizimit të tij, krahas botimit kritik të veprave të botuara e të pabotuara të shkrimtarëve arbëreshë, së shpejti do të kemi një fjalor historik të të folmeve arbëreshe të Italisë.” Gjithashtu, sipas Mandalasë,

²⁶ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 275.

²⁷ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 276.

në fushën e leksikografisë, përmes teorive e metodave moderne “do të mund të kodifikojmë lëndën leksikore jashtëzakonisht të gjerë që rezulton nga vjelja elektronike e korpusit të teksteve letrare.”²⁸

Duke përfunduar, përmes punimit të M. Mandalasë, ne shohim punë e madhe e të frytshme të brezave të tërë të dijetarëve arbëreshë, që drejtpërdrejt apo ndërmjetshëm u morën me leksikografi dhe njëherazi vërejmë edhe punën titanike filologjike, të stërlodhshme e misionare të studiuesit për të ripohuar prurjet e arbëreshëve në shekuj dhe për t'i ripozicionuar ato në odeonin e kulturës sonë kombëtare. Trashëgimia leksikografike e arbëreshëve të Sicilisë na bën thirrje për të ndërmarrë studime mbi këtë trashëgimi, por edhe për të thelluar e zgjeruar kërkimet për vepra të tjera që deri më sot nuk kanë rënë në dorën tonë por kanë mbetur rafteve bibliotekave apo skutave të arkivave.

²⁸ M. Mandalà, *Studime filologjike për letërsinë romantike arbëreshe*, Tiranë, 2010, f. 279.